

**МАМБЕТЖАНОВ Қаҳрамон
Қурбандурдиевич,**

Тошкент давлат иқтисодиёт университети
докторанти, иқтисод фанлари номзоди

ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТНИ ХАРАЖАТЛАР БЎЙИЧА ҲИСОБЛАШ УСУЛИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

УДК 330.55.051

МАМБЕТЖАНОВ Қ.Қ. ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТНИ ХАРАЖАТЛАР БЎЙИЧА ҲИСОБЛАШ УСУЛИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Мақолада ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)ни харажатлар усули бўйича ҳисоблашнинг мазмун-моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, уни Ўзбекистон статистика тизимида қўллашдаги асосий муаммолар ва уларни бартараф қилиш йўллари ҳамда ушбу ҳисоблаш усулини такомиллаштириш юзасидан илмий таклиф ва амалий тавсиялар берилган.

Таянч иборалар: ЯИМ, пировард истеъмол, ялпи жамғарма, соф экспорт, уй хўжалиги, давлат сектори, нотижорат ташкилотлар.

МАМБЕТЖАНОВ К.К. ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ВЫЧИСЛЕНИЯ ВАЛОВОГО ВНУТРЕННЕГО ПРОДУКТА ПО МЕТОДОМ РАСХОДОВ

В статье приведены сущность вычисления ВВП методом расходов и его особенности, основные проблемы его применения в системе статистики Узбекистана и пути устранения этих проблем, а так же даны научные предложения и практические рекомендации по совершенствованию данного метода вычисления.

Ключевые слова: ВВП, конечное потребление, валовые сбережения, чистый экспорт, домашнее хозяйство, государственный сектор, негосударственные организации.

MAMBETJANOV Q.Q. THE WAYS OF IMPROVING THE CALCULATION OF GROSS DOMESTIC PRODUCT BY THE METHOD OF EXPENDITURE

This article describes the essence of calculation of GDP by expenditure approach and its features, main problems of its application in statistical system of Uzbekistan and ways to eliminate these problems and offer scientific and practical recommendations on improvement of this method of calculation.

Key words: GDP, final consumption, gross savings, net exports, household, public sector, non-governmental organizations.

ЯИМни харажатлар усули бўйича ҳисоблаганда унинг таркиби тўғрисидаги маълумотлар пировард истеъмол талабини қондириш ва мамлакат миллий бойлигининг ўсиши учун истеъмол қилинган товар ва хизматлар қийматининг улушини аниқлаш, ЯИМнинг пировард истеъмол йўналишлари бўйича мутаносибликларни таҳлил қилиш имконини беради.

ЯИМни харажатлар усули бўйича ҳисоблаганда уй хўжаликлари, давлат ва уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат (ижтимоий) ташкилотларнинг пировард истеъмол учун қилган барча харажатлари умумлаштирилади. Бундан ташқари ялпи жамғарма, товар ва хизматларнинг экспорт-импорти қолдиғи ҳам ҳисобга олинади, яъни:

$$\text{ЯИМ} = \Sigma \text{ПИ} + \text{ЯЖ} + \text{ЭИҚ} \quad (1)^1$$

Бу ерда: ПИ – пировард истеъмол; ЯЖ – ялпи жамғарма; ЭИҚ – товар ва хизматларнинг экспорт-импорти қолдиғи.

Иқтисодиётнинг барча субъектлари пировард истеъмол учун харажатлари ялпи жамғарма ва соф экспортнинг турли хил унсурлардан ташкил топади. Ушбу унсурларни 1-жадвалда кўришимиз мумкин.

1-жадвалдан кўринадикки, пировард истеъмол харажатларининг таркиби иккита қисмга, яъни шахсий ва жамоа истеъмоли харажатларига бўлинади.

Уй хўжалиқларининг пировард истеъмол учун харажатлари уларнинг ўз истеъмоли учун бозорда турли хил товар ва хизматлар сотиб олишга, турар жой учун ҳар хил тўловларга қилинган харажатларни ўз ичига олади.

Уй хўжалиқларининг пировард истеъмолини учта гуруҳга ажратиш мумкин:

¹ Ушбу формула Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган «ЯИМ ни пировард истеъмол усули бўйича ҳисоблаш методикаси» асосида муаллиф томонидан қайта ишланди.

1. Узоқ муддатгача истеъмол қилинадиган буюмлар (автомобиль, мебель, маданий-маиший товарлар ва ҳоказолар).

2. Қисқа муддатли истеъмол қилинадиган буюмлар (озиқ-овқат, кийим-кечак, кундалик ҳаётдаги хўжалик буюмлари ва ҳоказолар).

3. Ҳар хил хизматлар (транспорт, алоқа, тиббий хизмат ва ҳоказолар).

Мамлакатда уй хўжалиқларининг пировард истеъмол харажатлари даражасидан келиб чиққан ҳолда ўша мамлакатнинг ривожланганлик даражасига ҳам баҳо бериш мумкин. Айниқса, пировард истеъмол харажатлари таркибидаги нисбатдан аҳолининг турмуш фаровонлигини билиш мушкул эмас (2-жадвал).

2-жадвал маълумотларидан кўришиб турибдикки, пировард истеъмол харажатларидаги асосий улуш уй хўжалиқлари ҳиссасига тўғри келади ва уларнинг салмоғи 1991-2016 йилларда 44 фоиздан 63 фоизгачани ташкил этди.

Кузатилаётган даврда ЯИМ таркибида давлат муассасаларининг пировард истеъмолга қилган харажатлари улуши сезиларли даражада ўзгариб турди ва 1991 йилдаги 20,7 фоиздан 2016 йилда 16,1 фоизга камайиш тенденциясига эга бўлди.

Нотижорат ташкилотлари томонидан уй хўжалиқларига кўрсатилган нобозор хизматларининг ЯИМдаги улуши ўртача 1,1 фоизни ташкил этади.

Ялпи жамғарилиш асосий фондлар ва моддий айланма воситалари ўсишини ифодалайди. 1991-2016 йилларда ялпи жамғарилишнинг улуши барқарор ривожланиш тенденциясига эга бўлиб, ЯИМнинг ўртача 25

² Муаллиф ишланмаси.

1 - жадвал. Пировад истеъмол харажатлари, ялпи жамғарма ва соф экспортнинг асосий унсурлари¹

I. Пировад истеъмол харажатлари	
1.	Уй хўжалиklarининг шахсий истеъмол учун харажатлари
2.	Уй хўжалиklarига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларининг аҳолининг шахсий истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари
3.	Давлат муассасаларининг аҳолининг шахсий истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари
4.	Давлат муассасаларининг аҳолининг жамоавий истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари
II. Ялпи жамғарма	
1.	Асосий капитал ялпи жамғармаси
2.	Моддий айланма маблағлар захираларининг ўзгариши
а)	Захиралар (йил бошига) (плюс)
б)	Захиралар (йил охирига) (минус)
3.	Соф ҳарид қилинган қимматбаҳо буюмлар
а)	Ҳарид қилинган қимматбаҳо буюмлар (плюс)
б)	Сотилган қимматбаҳо буюмлар (минус)
III. Товар ва хизматларнинг соф экспорти	
1.	Товар ва хизматларнинг экспорти (плюс)
2.	Товар ва хизматларнинг импорти (минус)
ЯЛПИ ИЧКИ МАҲСУЛОТ	

фоизини ташкил қилди. Ялпи жамғарилишнинг асосий улушини асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши ташкил қилиб, иқтисодиётда инвестицион фаолликни ифодалайди. Мазкур кўрсаткичнинг улуши 1991 йилдаги 25,1 фоиздан 2016 йилда 27,8 фоизгача ўсди.

Кузатилаётган давр мобайнида товарлар ва хизматлар соф экспортнинг ЯИМдаги улуши ўртача 2 фоизни ташкил қилди (экспорт 30,5%, импорт 28,5%)¹.

Уй хўжалиklarининг харажатларини белгилашда уларнинг пировад истеъмолига кирмайдиган харажатларни ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Бу харажатларга қуйидагилар кирилади:

1. Аҳолининг хизмат сафари харажатлари билан боғлиқ бўлган товар ва хизматларни қўлга киритиши.

2. Уй хўжалиги фондини таъмирлаш учун керак бўлган материалларни қўлга киритган шахсий квартира ва уй жой эгаларининг жорий ремонт учун қиладиган харажатлари.

3. Аҳолига ишлаб чиқариш характериға эга бўлган иш ва хизматлар учун тўловлар, буларга, ветеринария хизматлари, хўжалик қурилишларини суғурта қилиш хизматлари ва бошқалар кирилади.

3. Лотерея ютуқлари.

4. Паспорт олиш учун тўловлар.

5. Туғилганлик ҳақида гувоҳнома, никоҳ, жарима, ҳайдовчилик гувоҳномаси, овчилик лицензиялари ва бошқаларни олиш учун тўловлар.

Ҳозирги кунда аҳолининг истеъмол ҳажмига улар қўлга киритган узоқ муддат истеъмол қилинадиган барча буюмларнинг қиймати киритилган.

Фикримизча, истеъмол ҳажмига узоқ муддат истеъмол қилинадиган буюмлар қийматининг барчасини эмас, балки уларнинг маълум, яъни шу йилда истеъмол қилинадиган қисмини киритиш мақсадга мувофиқ бўларди. Истеъмол ҳажмини белгилашнинг бундай усули шахсий уй-жой эскиришини белгилашда татбиқ қилинади. Истеъмол характери нуқтаи-назаридан қараганда, уй-жойнинг истеъмол қилиниши узоқ муддат истеъмол қилинадиган товарларнинг истеъмол қили-

¹ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-makroiqtisodiy-ko-rsatkichlari-tahlili>

2-жадвал. ЯИМнинг пировард истеъмол йўналишлари бўйича таркиби¹

	1991й.	1995й.	2000й.	2005й.	2010й.	2016й.
ЯИМ, жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Пировард истеъмол харажатлари	77,0	72,9	80,6	64,3	64,8	74,4
уй хўжаликлари	54,9	50,1	60,9	47,4	47,9	57,5
давлат бошқаруви органлари	20,7	22,3	18,7	15,9	15,8	16,1
УХХКНТ	1,4	0,5	1,0	1,0	1,1	0,8
Ялпи жамғарилиш	26,8	24,2	19,6	28,0	26,6	24,9
асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши	25,1	33,0	24,0	22,0	27,3	27,8
моддий айланма воситалари захирасининг ўзгариши	1,7	-8,8	-4,4	6,0	-0,7	-2,9
Товар ва хизматлар экспорт-импорти сальдоси	-3,8	2,9	-0,2	7,7	8,6	0,7
Экспорт	35,3	31,6	26,5	37,9	33,1	18,8
Импорт	39,1	28,7	26,7	30,2	24,5	18,1

нишидан фарқ қилмайди. Шунинг учун ҳам бу усулни қўллаш асослидир. Истеъмол таркибида узоқ муддат фойдаланиладиган товарларнинг фақат йиллик амортизациясини ҳисобга оладиган бўлсак, аҳолининг якуний истеъмол ҳажми камаяди ва жамғарма қисми ошади.

Уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларнинг аҳолининг шахсий истеъмоли учун қиладиган харажатлари турли хилдаги нобозор хизматларнинг қийматини ўз ичига олади. Бу хизматларни кўрсатувчи ташкилотларга касаба уюшмалари, ҳар хил фондлар, ихтиёрий жамиятлар, сиёсий партиялар ва бошқалар киради.

Уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларнинг пировард истеъмолга қилган харажатлари уй хўжаликларига бепул тақдим этилган истеъмол товарлари ва хизматларига қилинган харажатлардан иборат. Шунингдек, бу харажатларга ўз ишчиларига бепул хизматлар кўрсатиш учун корхона ва ташкилотлар томонидан молиялаштириладиган таълим, соғлиқни сақлаш, маданият муассасалари харажатлари ҳам киради.

Ушбу кўрсаткични ҳисоблашда ЯИМнинг ишлаб чиқариш усулидаги ҳисобларидан

олинган ижтимоий-маданий соҳа объектларини сақлаб туришга қилинган харажатлар ҳажми бўйича маълумотлардан фойдаланилади. Уй хўжаликларига нодавлат-нотижорат ташкилотлари томонидан тақдим этиладиган товарлар ва хизматлар ҳажми нотижорат ташкилотларининг давлат статистика ҳисоботлари асосида аниқланади.

Давлат муассасаларининг пировард истеъмол учун қиладиган харажатлари аҳолининг ҳам шахсий, ҳам жамоа истеъмолини қондириш мақсадида амалга оширилади.

Давлат бошқаруви органларининг пировард истеъмол харажатлари қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) нобозор хизматлар ишлаб чиқариш давлат корхоналарининг умумий ишлаб чиқариш ҳажми ва истеъмолчилар томонидан давлат муассасалари хизматлари қийматини қисман қоплашдан тушган тушумлар орасидаги фарқ сифатида аниқланади;

б) уй хўжаликларига бепул ёки иқтисодий аҳамиятга эга бўлмаган нархларда бериш учун бозор ишлаб чиқарувчиларидан сотиб олинган истеъмол товарлари ва хизматлари қиймати;

в) уй хўжалиқларининг товар ва хизматларни сотиб олишга қилган харажатларини қоплаб бериш.

¹ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-makroiqtisodiy-ko-rsatkiclari-tahlili>

3-жадвал. Пировард истеъмол харажатларининг «Ҳақиқий пировард истеъмол»га айланиши

Секторлар	Пировард истеъмол харажатлари	Ҳақиқий пировард истеъмол
Уй хўжаликлари	Уй хўжаликларининг шахсий истеъмол харажатлари	Ҳақиқий шахсий истеъмол = Уй хўжаликларининг шахсий истеъмол харажатлари + уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларининг аҳолининг шахсий истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари + давлат бошқарув органларининг аҳолининг шахсий истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари.
Уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлари	Уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларининг аҳолининг шахсий истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари	Мавжуд эмас
Давлат бошқарув органлари	Давлат бошқарув органларининг аҳолининг шахсий истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари. Давлат бошқарув органларининг аҳолининг жамоа истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари	Ҳақиқий жамоа истеъмоли = Давлат бошқарув органларининг аҳолининг жамоа истеъмолини қондириш учун қиладиган харажатлари

Давлат бошқаруви органларининг пировард истеъмолга қилган харажатлари икки асосий гуруҳга бўлинади:

а) якка тартибдаги товарлар ва хизматларга кетган харажатлар;

б) жамоа хизматларига кетган харажатлар.

Якка тартибдаги товарлар ва хизматларга қилинган харажатлар якка тартибдаги истеъмол учун мўлжалланган ва давлат бюджети, бюджетдан ташқари фондлар томонидан молиялаштириладиган давлат муассасаларининг истеъмол товарлари ва хизматларига (соғлиқни сақлаш, таълим, ижтимоий таъминот, маданият ва спорт муассасалари томонидан кўрсатиладиган нобозор хизматлар) қилган харажатларидан ташкил топади.

Жамоа эҳтиёжларни қондирувчи давлат муассасаларининг якуний истеъмолга қилган харажатлари корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатилувчи, давлат бюджети ҳисобидан молиялаштирилувчи хизматларни ўз ичига олади. Бу хизматлар фақат алоҳида

уй хўжаликларининг эҳтиёжларини эмас, балки бутун жамият ёки аҳолининг айрим гуруҳлари эҳтиёжларини ҳам қондиради (мудофаа, умумий давлат бошқаруви, шоссе хўжалиги, шунингдек, илм-фан, аҳоли пунктларини ободонлаштиришга қилинган харажатлар ва бошқалар).

Давлат бошқаруви органларининг харажатларини баҳолаш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг давлат бюджетининг ижроси ҳақидаги ҳисобот маълумотлари асосида амалга оширилади.

Давлат муассасалари ва уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотларининг пировард истеъмол учун харажатлари қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$PI_{д.ит} = ЖХ + П - Т + Қ \quad (2)^1$$

Бу ерда: $PI_{д.ит}$ - давлат муассасалари ва уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат

¹ Абдуллаев Ё. Макроиқтисодий статистика: 100 савол ва жавоб. – Т.: «Меҳнат», 1998. -146-б.

ташкilotларининг пировард истемол учун харажатлари; ЖХ – бино иншоотлар учун жорий харажатлар ва асосий капитал истеъмоли; П – айрим турдаги товар ёки хизматларни сотишдан тушган пул маблағлари; Т – уй хўжаликларига бепул ёки имтиёзли нархларда тақдим қилиш мақсадида бозор нархларида харид қилинган истеъмол товарлари ва хизматлари қиймати; Қ – давлат ижтимоий суғурта фонди ҳисобидан уй хўжаликларининг айрим турдаги товар ва хизматларни харид қилишлари учун қилинадиган харажатларни қоплаш қиймати (масалан, ногиронларга бепул ёки арзон нархларда бериладиган автомобиль, бензин ва ҳ.к.).

Миллий ҳисоблар тизими (МҲТ)нинг халқаро андозаларида яратилган товар ва хизматларни ҳақиқатда ким истеъмол қилиши ҳамда булар учун тўловни иқтисодиётнинг қайси сектори амалга оширишини аниқлаш мақсадида «Ҳақиқий пировард истеъмол» тушунчаси киритилган.

Уй хўжаликларининг «Ҳақиқий пировард истеъмол» ҳажми ушбу сектор ва уларга хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкilotлари ҳамда давлат муассасалари томонидан аҳолининг шахсий истеъмолини қондириш мақсадида қилган барча харажатларини умумлаштириш орқали аниқланади. МҲТда уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкilotларининг «Ҳақиқий пировард истеъмол» ҳажми ҳисоб-китоб қилинмайди, чунки улар томонидан қилинган барча харажатлар аҳолининг жамоа истеъмолини эмас, балки шахсий истеъмолни қондиришга хизмат қилади. Давлат бошқарув органларининг пировард истеъмол учун харажатлари эса аҳолининг ҳам шахсий, ҳам жамоа истеъмолини қондиради. Шу сабабли давлат бошқарув органларининг «Ҳақиқий пировард истеъмол» ҳажми аҳолининг жамоа истеъмолини қондиришга кетган харажатлар миқдорига тенг бўлади. Пировард истеъмол харажатларининг «Ҳақиқий пировард истеъмол»га айланиш жараёнини 3-жадвалда кўришимиз мумкин.

3-жадвалдан шундай хулосага келиш мумкинки, ЯИМни харажатлар усули бўйича ҳисоблаганда нафақат муайян бир секторнинг пировард истеъмол учун қилган харажатларига, балки бошқа секторларнинг ҳақиқий истеъмол ҳажмига ҳам алоҳида эътибор қаратиш зарур.

ЯИМни харажатларга асосланиб ҳисоблаётганда унинг таркибига унумсиз харажатлар қўшилмайди. Бундай харажатларга қуйидагилар киради:

1. Давлатнинг трансферт тўловлари (қариялар ва ногиронларга тўловлар, талабалар стипендиялари, қайтарилмаслик шарт билан берилган қарзлар ва шу кабилар).

2. Хусусий трансферт тўловлари (масалан, талабаларнинг ҳар ойда ўз уйларидан оладиган пуллари, бадавлат оилаларнинг турли хайриялари ва бошқалар).

3. Қимматли қоғозлар олди-сотдиси жараёнидаги харажатлар. Бу харажатлар гарчи ишлаб чиқаришга ўз таъсирини билвосита кўрсатса-да, маҳсулот қийматига қиймат қўшмайди.

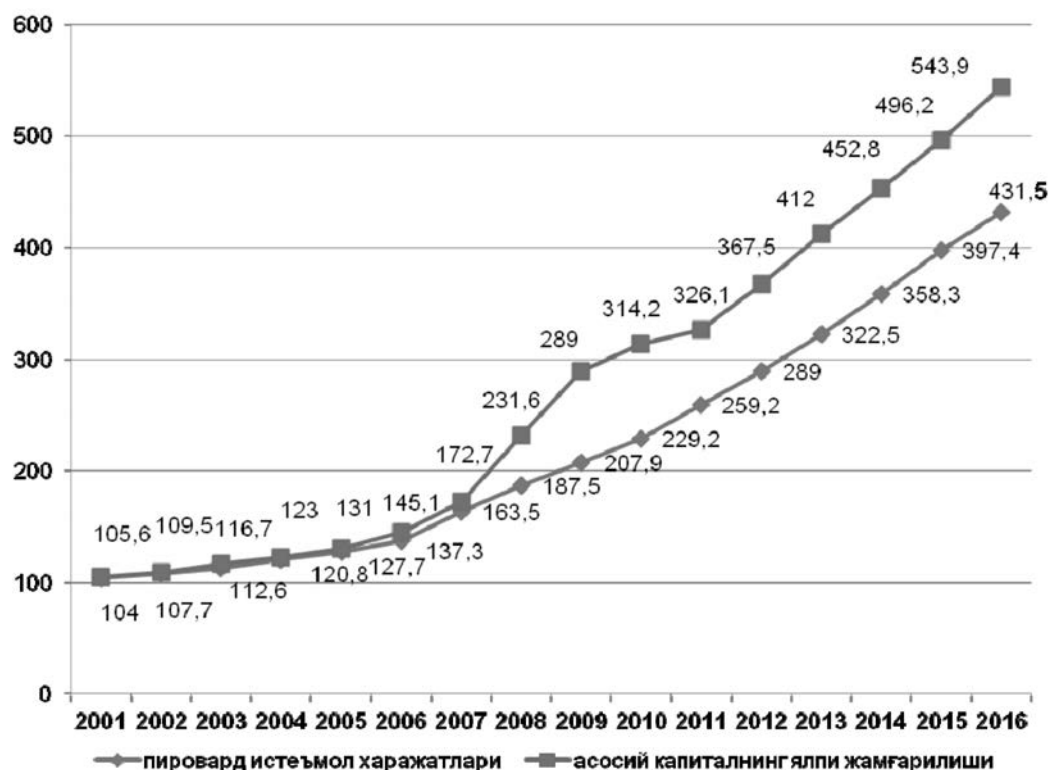
4. Ишлатилган буюмлар.

ЯИМни харажатлар усули бўйича ҳисоблаганда иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларида ҳосил бўлган ялпи жамғарма кўрсаткичи ҳам ҳисобга олинади. Ялпи жамғарма асосий фондлар ялпи жамғармаси, моддий айланма воситалар захираларининг ўзгариши ва соф харид қилинган қимматбаҳо буюмлар қийматидан иборат.

Асосий фондлар ялпи жамғармаси ўз ичига барча турдаги бино-иншоот, асбоб-ускуна, техника-технологиялар, турар жой, мол-мулк ва ҳоказоларни олади. Булардан ташқари, ҳозирги кунда дастурий таъминотларни харид қилиш, фойдали қазилма бойликларни қидириш ва шу каби соҳалар учун қилинадиган харажатлар ҳам асосий фондлар ялпи жамғармаси таркибига киритилган.

Инвестицияларнинг энг асосий манбаларидан бири ялпи жамғарма ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, амалда жамғарма эгаси ва инвестор бир шахсда намоён бўлиши

1-расм. 2001-2016 йилларда асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши ва пировард истеъмол харажатларининг ўзгариш динамикаси (2000 йил – 100%)¹

ва бўлмаслиги ҳам мумкин. Одатда, ялпи жамғарма жамиятдаги кўпчилик субъектлар томонидан амалга оширилиб, улардан инвестиция сифатида фойдаланиш эса бутунлай бошқа субъектлар томонидан амалга оширилиши мумкин.

Мамлакатимиз иқтисодий тараққиётининг охириги ўн йиллигида пировард истеъмол ва ялпи жамғарма даражасида сезиларли ўзгаришлар рўй берди. Пировард истеъмол мамлакат иқтисодиёт субъектларининг ялпи талабини билдирса, ялпи жамғарма эса инвестицион салоҳиятни белгилаб беради.

Ўзбекистон иқтисодиётида пировард истеъмол харажатлари ва ялпи жамғарма даражасидаги жадал ўсиш суръатлари айниқса, 2008 йилдан кейинги даврларга тўғри келади (1-расм).

2001-2016 йиллар мобайнида пировард истеъмол харажатларининг ўртача йиллик ўсиши 9,6% ни ташкил қилди ва кузатилаёт-

ган давр мобайнида 4,3 баравардан кўпроққа ошди. Бу асосан уй хўжаликлари харажатларининг ошиши ҳисобига таъминланди. Шунингдек, давлат бошқарув органларининг яқка тартибдаги ва жамоа хизматлари учун реал харажатлари сезиларли даражада, яъни 2,3 мартага ошди. Кузатилаётган давр мобайнида жамоат ташкилотлари (диний, хайрия ва ҳ.к.) фаолиятининг фаоллашиши ва кенгайтиши уй хўжаликларига хизмат кўрсатувчи нотижорат ташкилотлари реал харажатларининг 2,3 мартага ўсишига имкон берди.

Мамлакатда инвестицион фаолият ривожланишининг ижобий кўрсаткичлари асосий капитал ялпи жамғарилишида маҳаллий ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш ҳамда ўзлаштириш ҳисобига ўсиб бораётганлигидан далолат беради. Сўнгги йилларда (2001-2016 йиллар) асосий капиталнинг жамғарилиш меъёри ЯИМнинг 25 фоизини ташкил этди, бу эса дунёнинг ривожланган ва жадал ривожланаётган мамлакатлари кўрсаткичларига мос келади.

¹ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-makroiqtisodiy-ko-rsatkichlari-tahlili>

2001-2016 йиллар давомида асосий капиталнинг ялпи жамғарилиши 5,4 баробардан кўпроққа ортди, ўртача йиллик ўсиш суръати эса 11,5%ни ташкил этди, бу эса кузатилаётган даврдаги ЯИМнинг ўртача йиллик ўсиш суръати (7,3%)дан кўпроқни ташкил этади¹.

Асосий фондлар ялпи жамғармаси мамлакатда яратилаётган ЯИМ ҳажмига жуда катта таъсир қиладиган омиллардан саналади. Айниқса, илмий-тадқиқотлар учун харажатларни ЯИМ таркибида янгича талқин қилиш мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини намоён қилиш, унинг макроиқтисодий кўрсаткичларини халқаро таққослашда ҳамда жаҳон ҳамжамиятидаги нуфузини оширишда муҳим роль ўйнайди.

Илмий-тадқиқот билан боғлиқ бўлган фаолият – инсоният ва жамият ривожланишида турли хилдаги ихтироларни яратиш ҳамда уларни ҳаётга татбиқ этиш билан боғлиқ бўлган, мунтазам равишда билим, кўникма ва малакани ошириб боришга қаратилган илмий-ижодий фаолиятдир. Илмий-тадқиқот фаолияти натижаларининг ҳажми бозор ва нобозор ишлаб чиқарувчилари томонидан муайян субъектларнинг буюртмалари ёки ўз ташаббусларига асосан олиб бориладиган тадқиқот ишларини ўз ичига олади.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз статистика амалиётида илмий-тадқиқот фаолияти натижаларининг ҳажми, яъни шу соҳага қилинган харажатлар оралиқ истеъмол сифатида ҳисобга олинади. Бу эса, ўз навбатида, ЯИМ таркибида ушбу харажатларнинг ҳисобга олинмаслигига сабаб бўлади. Натижада пировард истеъмол бўйича ЯИМ ҳажми паст даражада намоён бўлади. Ваҳоланки, илмий-тадқиқот ишларининг натижалари (билим, кўникма ва малака захиралари) келгусидаги иқтисодий тараққиётга замин яратади.

Бизнинг фикримизча, илмий-тадқиқот фаолияти натижаларини, яъни шу соҳага қилинган сарф-харажатларни мамлакатимиз миллий ҳисоблар тизимида акс эттиришга

бошқачароқ ёндашиш зарур. Ушбу соҳага қилинган харажатларни ҳудди бино-иншоот, техника-технология, компьютер дастурлари ва шу кабиларга қилинган сарфлар сингари асосий капиталнинг ялпи жамғармаси сифатида ҳисобга олиш зарур. Чунки илмий-тадқиқот фаолияти натижаларидан ҳам ишлаб чиқариш жараёнида узоқ йиллар давомида бир неча бор фойдаланиш мумкин. Лекин айрим йўналишларда олиб борилаётган тадқиқотлар ҳам борки, улар ўз эгаси ёки бутун бир жамиятга маънавий томондан нафли бўлса-да, иқтисодий фойда олиб келмайди. Улар учун қилинадиган харажатларни оралиқ истеъмол сифатида ҳисобга олишни давом қилдириш мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари, ҳарбий соҳадаги қурол-аслаҳа ва уларни етказиб берувчи воситалар учун қилинган харажатлар капитал жамғариш сифатида эмас, балки давлат бошқарув органларининг оралиқ истеъмоли шаклида ҳисобга олинади.

Бизнинг фикримизча, агарда ҳарбий соҳадаги қурол-аслаҳа ва уларни етказиб берувчи воситалар бир йилдан ортиқ муддат хизмат қилишга мўлжалланган бўлса, у ҳолда уларга қилинган харажатларни асосий капитал ялпи жамғармаси сифатида ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Ушбу тавсияларнинг аҳамияти шундаки, пировард истеъмол бўйича ялпи ички маҳсулотни ҳисоблаш жараёнида ялпи жамғарма ҳажмининг ошиши ҳисобига ЯИМ миқдори ҳам сезиларли даражада ўсади. Бу эса мамлакатимизнинг иқтисодий салоҳиятини янада ёрқинроқ намоён этишга ёрдам беради.

Мамлакат ичида чет элликлар сарфлари миллий ишлаб чиқариш даражасига боғлиқ. Шу сабабли ЯИМни харажатлар бўйича ҳисоблашда товар ва хизматларга чет элликларнинг сарфлари, яъни экспорт қиймати ҳам қўшилади. Бошқа томондан, истеъмол ва инвестицион сарфлар ҳамда давлат маблағларининг бир қисми импорт қилинган, яъни чет элда ишлаб чиқарилган товарларга

¹ <http://stat.uz/press-sluzhba/novosti-gks/1451-makroiqtisodiy-ko-rsatkiclari-tahlili>

сарфланади. Миллий ишлаб чиқариш умумий ҳажми асоссиз ошиб кетмаслиги учун импорт ҳажми ЯИМ таркибидан чиқарилади. Экспорт ва импорт миқдорлари ўртасидаги фарқ товар ва хизматларнинг соф экспорти ёки оддий қилиб соф экспорт дейилади. Соф экспорт ижобий ва салбий бўлиши мумкин. Агар экспорт импортдан ортиқ бўлса ижобий, кам бўлса салбий бўлади.

Хорижий давлатларнинг келишув бўйича беғараз ёрдам кўрсатиш мақсадида товарлар киритиши ёки четга чиқариши экспорт ва импортда ҳисобга олинмайди.

Буларга қуйидагилар киради:

1. Мамлакат ҳудуди орқали ўтадиган хорижий давлатлар транзити.

2. Кўргазмаларда намойиш қилиш учун мамлакатга юборилган ёки мамлакатдан олиб чиқилган товарлар.

3. Тижорат характериға эға бўлмаган, четга олиб чиқиладиган ва четдан келтириладиган маҳсулотлар.

4. Шахсий истеъмол учун почта ва йўловчиларнинг юклари.

Хизматларнинг экспорт ва импорти моддий ва номоддий хизматларни ўз ичига олади.

Моддий хизматларға транспорт хизмати, алоқа, омбор хўжалиги, автомобилларға техник хизмат кўрсатиш, ҳисоблаш техникаси хизматлари кабилар киради.

Номоддий хизматларға тижорат хизматлари (молиявий воситачилик ва суғурта хизматлари, бинолар ижараси, машина, асбоб-ускуналар ва транспортлар ижараси, ҳуқуқий хизматлар, реклама ва ҳоказолар), таълим, соғлиқни сақлаш, туризм соҳасидаги хизматлар ва бошқалар киради.

Хизматларнинг экспорт ва импорти сальдоси резидентларнинг хизматларни реализация қилиши натижасида тушган тушум ва хорижий ҳамкорлардан шундай хизматларни сотиб олиш билан боғлиқ бўлган харажатлар ўртасидаги фарқ билан белгиланади.

Умуман хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизнинг ҳозирги, жадал ривожланаётган даврида миллий ҳисоблар тизимининг макроиқтисодий кўрсаткичларини, айниқса ЯИМни харажатлар бўйича ҳисоблаш усулиға алоҳида эътибор қаратиш зарур. Чунки ушбу кўрсаткичнинг харажатлар усули бўйича тўғри ва тўлиқ ҳисоблаш мамлакатимизда хуфёна иқтисодий фаолиятнинг камайиши, давлат бюджетининг бажарилиши, аҳоли фаровонлигининг ошишиға жуда катта ёрдам беради. Кўпгина микроиқтисодий кўрсаткичлар ёрдамида корхоналар фаолиятиға баҳо берилиб, улар фаолиятининг ривожланиш йўналишлари аниқланса, макроиқтисодий кўрсаткичлар орқали бутун иқтисодиётнинг ҳолати, унинг ўсиши ёки орқаға кетиши таҳлил қилиниб, хулоса чиқарилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 24 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлигини қайта ташкил этиш тўғрисида»ги ПФ-3183-сон фармони. // «Халқ сўзи» газетаси, 2002 йил 26 декабрь.

2. Ғоибназаров Б.К. Ўзбекистон Республикасида миллий ҳисоблар тизимини ишлаб чиқишнинг илмий-методологик асослари. / Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: ТДИУ, 2006.

3. Иванов Ю. Основы национального счетоводства. – М.: «Финстатинформ», 2005. – С. 68-74.

4. www.stat.uz